

A Introduction to the Manuscript Version of Ganjina Raz with a Reflection on Three Verses of Khames Nizami in this Version and Comparing it with Available Explanations

Khadije Davri¹, Mehrdad Chatraei², Mehdi Noorin³

Recived: 2/1/2021

Accepted: 14/3/2022

Abstract

Ganjinh raz manuscript is the work of Owais Ibn Ghiasuddin Mohammad Rostamdari, one of the writers of the tenth century AH in the Safavid period. His name is not in the notes. His only work in the list of manuscripts is Ganjinh raz. In this version, Rostamdari describes verses from Khamsa Nezami and three poems from the Divan of Nasser Khosrow, the interpretation of verse 35 from Surah Noor and verse 172 from Surah Al-Ahzab. In this article, the necessity of writing Ganjinh raz in the Safavid era, introducing the manuscripts, analyzing and comparing one bit of Makhzan al-Asrar and two bits of Khosrow and Shirin Nezami in Ganjinh raz with the available explanations are provided. The results of this article are that the appearance of some verses in this version differs from the existing recordings. The idea of a romantic relationship between Tazhrv and Sahrv does not seem correct. Because in the verses that are in the form of Masnavi, according to the necessity and lack of rhyme, Tazhrv and Sarhv have been rhymed

¹ Phd Student in the Deptment of Persin Language and Litereture, Najfabd unit, Islamic Aazd university, Najfabd, Iran.

Email: davarikhadije@yahoo.com

²Correspondiing author, Assisntnt professor in the Deptment of Persin Language and Litereture, Najfabd unit, Islamic Aazd university, Najfabd, Iran. Email: M-chatraei@iaun.ac.ir

³ Professor in the Deptment of Persin Language and Litereture, Najfabd unit, Islamic Aazd university, Najfabd, Iran. . Email: mehnovrian@gmil.com

together. Or it is the name of a person. In addition, in some verses, it is mentioned that it is weak, crooked, and the beauty of Tazhrv feathers. In the two verses of Khosrow and Shirin, Japheth nahadan is a compound verb and means to exchange and exchange, and Gorbekbid is not in any of the ancient texts of Persian poetry and has no roots in Persian.

Keywords: *Ganjineh raz, Oveys bin Ghiasuddin Mohammad Rostamdari, Description of Makhzan al-Asrar, Description of Khosrow and Shirin Nizami.*

Extended Abstract

1. Introduction

The handwritten copy of Ganjanaraz is the work of Uwais Ibn Ghiathuddin Mohammad Rostamdari, one of the writers of the 10th century of the Hijri period during the Safavid era. His only work in the list of manuscripts is Ganjinehraz. In this edition, Rostamdari has explained the verses of Nizami's Khames poems and three odes from Nasser Khosrow's court, the interpretation of verse 35 of Surah Noor and verse 172 of Surah Ahzab. Rostamdari has explained the meanings of words and verses by referring to the verses of the Qur'an, traditions, and beliefs of the past. There are five versions of Secret Treasure available. These five copies are: the copy belonging to the Majlis Library with the registration number 87373, the copy belonging to the Tehran University Library with the registration number 1/8548, the copy belonging to the National Library with the registration number 20206, the copy belonging to the Ayatollah Marashi Library with the registration number 17954, a preserved copy in the Fars-Shiraz Library, under the registration number 1699, which was printed in 2016 and in the publication of Islamic Archives-Qom, in the form of a photo. In addition to these, there is a copy of the secret treasure called Javaherraz with the number C/2504 in the People's Library of Diyar Bakr Turkey, which could not be accessed. In this article, the necessity of writing Ganjineraz in the Safavid era, the introduction of the versions, analysis and comparison of one verse from Makhzan al-Asr and two verses from Khosrow and Shirin Nizami in Ganjineraz are available with explanations.

Research questions

What knowledge does this research give us about Nizami and Nasser

Khosrow's poetry? What are the differences between Nizami and Nasser Khosrow's poems in Ganjinaraz and available recordings?

2. Literature Review

1.2. During the Safavid era, religious and historical epics reached their peak and many praised imams in their diwans to please the court. Rostamdari has tried to describe verses of Nizami and Naser Khosrow.

2.2. Rostamdari in Ganjinehraz, at the beginning of the second stanza from the verse of Makhzan al-Asrar, has "shed the lineages". In the interpretations of Dastgardi, Barat Zanjani and Ghazi Ebrahim, in the second stanza, it is mentioned, "Hanged dynasty". Tharvatian has recorded "Salselei Jeded" and "Salselei Shokhed" is mentioned in Zahor al-Asrar of Qavam Balkhi. It seems that in the second stanza, it is more correct to say "he made the dynasties". Because in the conflict between Darraj and Tezru, due to the involuntary movements of these two birds, a dynasty or a dynasty is not created on the ground, but a series is arises or created.

3.2. Rostamdari in Ganjinehraz has mentioned "Jefta" in the second stanza of Khosrow's verse and Shirin. Rostamdari has recorded "Jafteh" as meaning "Khaye" and pointed out that whoever is plotting against someone, it is said that so-and-so gave Khaye to so-and-so. "Jafteh" meaning "Khaye" was not found in the cultures. Dastgardi brought the verse exactly like Ganjinehraz and explained that Jafteh with open Arabic jim and Persian jim (cheftah) here means "Qirin". Japheth does not mean "spouse" in cultures. In some cultures, there is no difference between Jafteh and Chifteh and they mean both crooked and bent. In some others, "jafteh" is different from "jafteh".

In the second stanza, Sarvatian has mentioned "jofta" and explained that "jofta" in addition to jim means to make a trick and trap. "Joftah" means "to trick and ensnare" is incorrect. "Jofte" in Farangs means both horse's kick and people's saddle, etc. Barat Zanjani gave "jafta" without the movement of "j" and it means trick.

4.2. Rostamdari in Ganjinehraz has written "Greyeh Bidanjir" in the first stanza of Khosrow and Shirin's verse, and " Sereshk Tokhm Bidanjir" in the beginning of the second stanza. In the commentary of Barat Zanjani and Tharvatian, the first stanza of "Greyeh Bidanjir" is recorded. Dastgardi has added "Gorbeyeh Bidanjir" in the first stanza.

At the beginning of the second stanza, Dastgerdi and Tharvatian have mentioned "Sarshagsh" which seems correct. Bratanzani has recorded.

3- methodology

After collecting all copies and related sources such as: tickets, facilities and literary and historical books, to complete the introduction of the research such as: abstract, introduction, method of description and criticism of poems, comparison with descriptions before and after the author's life, social and cultural conditions of the era Safaviyyah, the study of the form of verses and its comparison with other recordings has been discussed.

4- Result

1. Owais Rostamdari is a master scholar in Arabic and Persian during the Safavid period, a Rostamdari for remembering Iranian intellectual sciences and philosophy; According to the description of a poem by Nasser Khosrow, Hammat is assigned. The description of Rostamdari is similar to the description of Tastgard and Sarvatian. The appearance of some verses in the version of Ganjin Raz is different from the existing recordings.

2. In the second stanza of the first verse, "he made the chains" is correct. The "lineages" are correct according to the version of Rostamdari and "Sakhte" which appeared in Zahoor al-Asrar Qawam Balkhi. In the conflict, due to the involuntary movements of these two birds, chains are created or created on the soft ground. The only prose source that mentions Tezru's desire for Saru is the culture of Anjumanarai Naseri... But for three reasons, it can be said that there is no romantic relationship between Tezru and Saru. First, in the verses that are in the form of Masnavi, Tazro and Saro are combined due to the necessity and lack of rhyme. Second, in some of the verses where suru and tezrou come together, suru or tezrou is a person's name, and thirdly, in most of the verses where suru and tezrou come together, the poet refers to the way of walking, the beauty of tezrou's feathers, and the weakness of tezrou.

3. What appears in the second stanza of Nizami's stanza is the compound verb "to place" which is spaced between the two parts of the verb to observe the prosody. In the culture of Anjumanarai Nasri and poetic evidence, it has been proven that "Jafte Nihadan" means "to exchange".

4. The recording and meaning of "cat willow" in the description of the handover is incorrect. "Cat willow" does not exist in any of the old

Persian prose and verse texts. Cat willow has no roots in the Persian language and is meaningless. In the first stanza, according to Rostamdari, "Garye Bidnajir Karde" is correct, and in the second stanza, according to Tasturdi, "rebellious" is correct. It seems that the meaning of the verse is that his tears flowed like large grains..

References

- Ibn Khalaf Tabrizi, Mohammad Hussein; Borhane Gate; By Mohammad Moin; Tehran: With the capital of Sina Bookstore, 1963.
- Ibn Sayyidah, Ali ibn Isma'il; Al Mohkamo Val Mohotel Aazam; C7, research of Abdul Hamid Hendoli, Beirut: Dar Al-Kitab Al-Almiyeh.Beta.
- ; Al Mokhass ; Volume 8, Beirut: Dar Al-Kitab Al-Almiyeh.
- Ibn Maruf, Muhammad bin Abdul Khaliq; Kanzow lowgat (Arabic-Persian); Edited by Reza Alavi Nasr; Tehran: Mortazavieh School, 8th century.
- Ibn Yamin Freyumdi; Divan of Poems of Ibn Yamin Freyumdi; Corrected and edited by Hossein Ali Bastani Rad; Tehran: Sanai Library.1965.
- Ashraf Mazandarani, Mohammad Saeed bin Mohammad Saleh; Divan of Ashraf Mazandarani, by Mohammad Hassan Seyedan, Tehran: Iraj Afshar Endowment Foundation,1994.
- Etemad-al-Atba, Hussein; Burhan Rasa (Magameh Al Rashig lemankary Tebe Al Ateg, Tehran: Shahr Publishing Institute,2007.
- Anwari, Uhud al-Din Muhammad; Diwan Anwari; Introduced by Saeed Nafisi; By Parviz Babaei; Tehran: Negah Publications, 1997.
- Aohadyi Maraghehyi; Generalities of one Maragheh; Corrected by Saeed Nafisi; Tehran: Amirkabir Publications, 1940.
- Bilqani, Mojiraldin; Diwan of Mujiruddin Bilqani; Correction and suspension of Mohammad Abadi; Tabriz: Publications of the Institute of History and Culture, 1979.
- Tajbakhsh, Ahmad; Safavid history; First Edition. Shiraz: Navid Publications, 1999.
- Tabrizi Khiabani, Mohammad Ali; Nobahar culture; Tabriz: Nobahar Feizi Bookstore, 1969.
- Tatavi, Abdul Rashid Ibn Abd Al-Ghafoor; Farhang Rashidi; Corrected by Mohammad Abbasi; Tehran: Barani Bookstore, 1958.
- Khaliyl, jor; Farhang Larus (Arabic to Persian); Hamid Tabibian; Tehran: Amir Kabir Publications, 2012.

- Jorjani, Ismail bin Hassan; Zakhirey Khorramshahi; Volume 10, Qom: Natural Medicine Rehabilitation Institute, 2012.
- ; Egraz-ol Tebiye Va-l Mabahe-ol Alaeeye; Tehran: Iranian Culture Foundation, 2012.
- Hafiz; Divan-e-Hafez; Tehran: Publishing House, 1995.
- Khani Habibabadi, Ali; The need for a new correction from the Court of Unity of Maragheh; Kavoshnameh Scientific Quarterly, 2009.131-163p.p.
- Drayati, Mustafa; Manuscripts of Iran (Fankha); Volumes 1, 10 and 27, Tehran: Library of the Museum and Documents of the Islamic Consultative Assembly, 2011.
- ; List of Iranian Manuscripts (Dena), vols. 1, 3 and 8, Tehran: Library of the Museum and Documents of the Islamic Consultative Assembly, 2010.
- Rampuri, Ghiasuddin Mohammad; Giyasow- logat; Thanks to Mansour Sarvat; Tehran: Amir Kabir Publications, 1982.
- Rustamdari, Owais Ibn Ghiasuddin Mohammad; Ganjineh Raz; Shiraz: Fars Library, Manuscript, Qom: Islamic Publishing House. Photo Print Date Version: 2017.
- ; Shiraz: Allameh Tabatabai Library, registration number 1699. Manuscript, date of writing 1056.
- ; Tehran: National Library, Registration Number: 20206. Manuscript, Bit.
- ; Tehran: Majlis Library, Registration Number: 87373. Manuscript, date of writing: 1057 AH.
- ; Tehran: University of Tehran Library, Registration Number: 1/8548. Manuscript, date of writing: 1249 AH.
- ; Qom: Ayatollah Marashi Library, Registration Number: 17954. Manuscript, date of writing: 12 AH.
- Ripka, Yan; History of Iranian literature; In collaboration with Otakar Klima, Vera Kubichkova, etc., translated by Abolghasem Sari. First Edition. Tehran: Sokhan Publications, 2004.
- Sajedi, Ali; The arrangement of words in Tony's prose poetry; Journal of Literary Aesthetics, Arak. Issue 18, 2014, pp. 144-125.
- Sanai Ghaznavi, Abolmajd Majdood Ibn Adam; Hadigat Al Hageyge V Shariat Al Tarigh (Fakhri nameh); Corrected and introduced by Maryam Hosseini; First Edition, Tehran: University Publishing Center, 2003.

- Seif Fargani ; Diwan Seif Fargani; With correction and introduction by Zabihullah Safa; Fourth Edition, Tehran: Ferdowsi Publications, 1985.
- Shah Arzani, Mohammad Akbar Ibn Mohammad; Tebe Akbari; By research of the Institute of Natural Resuscitation and commissioned by the Institute of Medical History Studies; Volume 2, Qom: Publisher Jalaluddin, 2008.
- Sharif, Mohammad Mahdi Ibn Ali Naqi; Zado Al Mosaferin ; By research of the Institute of Natural Resuscitation and commissioned by the Institute of Medical History Studies; Qom: Publisher Jalaluddin, 2008.
- Shamsuddin Ahamad, Khazaen ol molovk; Introduction by Mohammad Mehdi Isfahani; Tehran: Iran University of Medical Sciences, 2008.
- Shamisa, Sirius; Prose stylistics; Tehran: Mitra Publishing, 1998.
- Safa, Zabihollah; Tarich Adabiat e Iran; The end of the eighth century to the beginning of the tenth century. Third edition. Tehran: Ferdows Publications, 1985.
- ; From the beginning of the Islamic era to the Seljuk period. Seventh edition. Tehran: Ferdows Publications, 1990.
- Tabari, Muhammad ibn Ayyub; Tohfat ol Garayeb; Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, 2012.
- Attar, Muhammad Ibn Ibrahim; Khosrownameh Attar Neyshabouri; Introduced by Farshid Iqbal; Tehran: Andisheh Gostar Cultural Institute, 2003.
- Aghili Alawi Shirazi, Mohammad Hussein Ibn Mohammad Hadi; KholasaT ol Hekmt ; Corrected by Ismail Nazem; Volume 3, Qom: Institute of Medical History, Islamic and Complementary Studies, 2006.
- Awfi, Muhammad; lobabol- Albab; By Edward Brown; Translated by Mohammad Abbasi; Tehran: Fakhrorazi Bookstore, 1982.
- Ferdowsi, Abolghasem; Shahnameh of Ferdowsi; According to the Moscow version; Tehran: Nik Farjam Publications, 2009.
- Faizi Sarhandi, Allahudad; Madarowl- Afazel ;By Mohammad Baqir; Volume 2, Lahore, 1956.
- Gazi Abraham; sharhe Makhzan - ol Asrar; Tehran: Parliamentary Library, serial score: 64880. Manuscript, date of writing: 10 AH.
- Ghavam Balkhi, Mohammad; Zohor - ol- Asrar ; Tehran: Majlis Library, serial score: 455940, lithography, 8 AH.
- ; Bahr ol Fazaal Fy Manaf el Afazel ; Part 1, Tehran: Majlis Library, serial score: 66775, manuscript, date of writing: 11 AH.

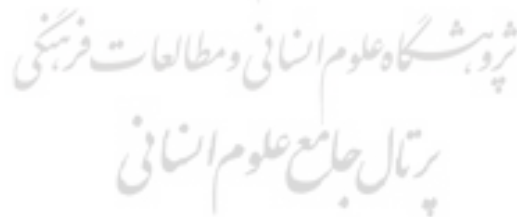
- Ghochezadeh, Alireza; Details of the Maxzanol- Asrar; Mirror of Heritage, No. 25.P.2, 2010.
- Lad Dehlavi, Mohammad; Moayed Al-Fazla, Tehran: Majlis Library, serial number: 79081. Copywriting, date of writing: 12 AH.
- Mile Heravi, Najeb; Critique and correction of texts (stages of manuscript and methods of correcting Persian manuscripts), Mashhad: Nashr-e-Miqat. 1990.
- Matini, Jalal; Sarv v Tazarv; Iran Namg Website, Issue 3, Year 3, Spring, Canada: Toronto.1985.
- Mokhtari Ghaznavi, Uthman bin Omar; Divan of Osman Mokhtari, by Jalaluddin Homayi, Tehran: Scientific and Cultural Publications. 2012.
- Manouchehri Damghani; Manouchehri Damghani Divan; Edited by Mohammad Dabir Siyaghi, fourth edition, Tehran: 1966.
- Mahna, Abdullah Ali; Lesan ol Lesan; Refinement of the Arabic language, Beirut: Dar al-Kitab al-Almiya. Beta.
- Nasser Khosrow, Abu Mo'in; Divan of Nasser Khosrow; By Nasrullah Taqwa; Introduction and description by Hassan Taghizadeh; Corrected by Mojtaba Minavi; Tehran: Moin, 2008.
- Nazim Jahan, Mohammad Azam; Eksire Azam; Introduction by Mohammad Mehdi Isfahani; Volume 1, Tehran: Iran University of Medical Sciences, Institute of Medical History Studies, 2008.
- Nesari Tony ; Tony of Divan; With introduction and correction by Mohammad Baqer Yahaghi and the efforts of Mohammad Jafar Yahaghi, Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly, 2017.
- Nizami Ganjavi;Khamseh Nezami Ganjavi; According to Vahid Dastgerdi; By the efforts of Saeed Hamidian; Edition 3, Tehran: Qatreh Publishing, 2007.
- ; Khosrow and Shirin; According to Vahid Dastgerdi; By the efforts of Saeed Hamidian; Edition 3, Tehran: Qatreh Publishing, 1999.
- ; Maxzanol- Asrar; According to Vahid Dastgerdi; By the efforts of Saeed Hamidian; 12th edition, Tehran: Qatreh Publishing, 2009.
- ; Khosrow and Shirin; Correction for you Zanjani; Edition 2, Tehran: University of Tehran Press, 2011.
- ; Maxzanol- Asrar; Correction for you Zanjani; 5th Edition, Tehran: University of Tehran Press,1999.

- _____ ; Khosrow and Shirin; Correction by Behrouz Thorotian; Tehran: Amirkabir Publications, 2007.
- _____ ; Maxzanol- Asrar; Correction by Behrouz Thorotian; Edition 2, Tehran: Amirkabir Publications, 2010.
- Wafae, Hussein; Farhang e Farsi; Introduced by Jafar Shahidi; Tehran: University of Tehran Press, 10 AH.
- Hatef Isfahani; Generalities of Hatef Isfahani; Edited by Mohammad Abbasi; Tehran: Fakhr Razi Bookstore, 1983.
- Hedayat, Reza Qoli bin Mohammad Hadi; Farhang e Anjoman Aaray Naseri; Tehran: Islamic Bookstore, Bita.
- Hindu Shah Nakhjavani, Mohammad; Sahah Al- Fors; Under the supervision of Ehsan Yarshater; Book Translation and Publishing Company, 2535.
- Yousefi Heravi, Yusuf bin Muhammad; Teb-be Yousefi called The Jame-ol- Favaed; Introduced by Mohammad Mehdi Isfahani; Tehran, Iran University of Medical Sciences, Islamic and Complementary Medicine, 2003.

Internet resources

<https://www.nlai.ir>

<https://www.ical.ir>

فصلنامه

سال ۲۰، شماره ۸۲، زمستان ۱۴۰۲، ص ۵۹-۸۴

مقاله پژوهشی

DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.20.81.59>

معرفی نسخه خطی گنجینه راز با تأملی در سه بیت از خمسه نظامی در این نسخه و مقایسه آن با شروح در دسترس خدیجه داوری^۱، دکتر مهرداد چترایی^{۲*}، دکتر مهدی نوریان^۳

پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۱۲/۲۳

دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۱۰/۱۳

چکیده

نسخه خطی گنجینه راز، اثر اویس بن غیاث الدین محمد رستم‌داری از نویسندگان قرن دهم هجری در دوره صفویه است. نام او در تذکره‌ها نیست. تنها اثر وی در فهرست نسخ خطی، گنجینه راز است. رستم‌داری در این نسخه به شرح ابیاتی از خمسه نظامی و سه قصیده از دیوان ناصر خسرو، تفسیر آیه ۳۵ از سوره نور و آیه ۱۷۲ از سوره احزاب پرداخته است. در این مقاله ضرورت کتابت گنجینه راز در عصر صفویه، معرفی نسخه‌ها، تحلیل و مقایسه یک بیت از مخزن الاسرار و دو بیت از خسرو و شیرین نظامی در گنجینه راز با شروح در دسترس آمده است. نتایج مقاله این است که صورت ظاهری برخی ابیات در این نسخه با ضبط‌های موجود اختلاف دارد. تصور رابطه عاشقانه بین تذرو و سرو صحیح به نظر نمی‌آید؛ زیرا در ابیاتی که در قالب مثنوی است بنا به ضرورت و کمبود قافیه تذرو و سرو با هم قافیه شده است یا تذرو و سرو اسم شخص است. علاوه بر اینها در برخی ابیات به ضعف بودن، خرامان رفتن و زیبایی پره‌های تذرو اشاره شده است. در دو بیت خسرو و شیرین جفته نهادن فعل

۵۹

فصلنامه پژوهش‌های ادبی سال ۲۰، شماره ۸۲، زمستان ۱۴۰۲

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران.

davarikhadije@yahoo.com

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران. نویسنده مسئول

M-chatraei@iaun.ac.ir

۳. استاد زبان و ادبیات فارسی واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران.

mehnovrian@gmail.com

Copyright© 2024, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

مرکب و به معنی بدل نهادن و مبادله کردن است و گریه‌بید در هیچ یک از متون کهن نظم و نثر فارسی نیست و در زبان فارسی ریشه ندارد.

کلیدواژه‌ها: گنجینه راز، اویس بن غیاث الدین محمد رستم‌داری، شرح مخزن‌الاسرار، شرح خسرو و شیرین نظامی.

۱. مقدمه

عصر صفویه را دوره انحطاط و افول می‌نامند. اگر منصفانه نظر بدهیم آغاز این افول به پیش از دوره صفویه یعنی زمان اقتدار مغولان بر می‌گردد که در روزگار صفویه ضعف‌ها و کاستی‌ها خود را نشان داد. «با وجودی که (دوره صفویه) از جهت سیاسی، هنری و اقتصادی یکی از دوره‌های درخشان تاریخ ایران است از لحاظ رشد ادبیات فارسی یکی از ادوار ضعیف است» (تاج‌بخش، ۱۳۷۸: ۲۵۹). سنت‌گرایی مردم و تلاش دربار برای استحکام پایه‌های قدرت، نیاز به فقها و علما را برای ترویج تشیع تشدید کرد. درونگرایی و دین‌سالاری منفعت‌طلبانه به اوج رسید. «فرمانروایان نخستین صفوی، خود را به کارهای دیگری غیر از ترویج شعر سرگرم کرده بودند. کانون دلبستگی فرهنگی آنها، تبلیغ و استوار ساختن کیش دولتی بود» (ریپکا، ۱۳۸۳: ۵۲۵). نامهربانی به شاعران و حمایت نکردن دربار از آنها باعث هجرت بسیاری از آنان به هند شد. انس و آشنایی شاعران با فرهنگ هندیان، رنگ و بوی کلام شعر ایرانی را تغییر داد.

پس از اول سده نهم نیز در دستگاه‌های حاکمیت اسلامی مانند تیموریان و صفویان در ایران و عثمانی‌ها در آسیای صغیر و مغولان در شبه قاره هند، مجلس سخنوران و هنرمندان و خوشنویسان برگزار بود و کار کتابت و نسخه‌نویسی و کتاب‌آرایی رونقی بسزا داشت؛ چنانکه هزاران نسخه موجود از این دوره‌های تاریخی از رونق این فعالیت فرهنگی و هنری حکایت می‌کند (مایل هروی، ۱۳۶۹: ۴۰).

نسخه خطی گنجینه‌راز از اویس بن غیاث‌الدین محمد رستم‌داری یکی از آثار دوره صفویه است. از متن نسخه به نظر می‌آید که مؤلف به زبان و ادبیات فارسی و عربی چیرگی داشته است. صورت ظاهری برخی ابیات نظامی در گنجینه راز با شرح‌های خطی مانند ظهورالاسرار قوام بلخی، شروح محمدبن لاد دهلوی و قاضی ابراهیم تتوی

_____ معرفی نسخه خطی گنجینه راز با تأملی در سه بیت از خمسه نظامی در این نسخه و مقایسه آن با ... و شروح چاپی مانند شروح دستگردی، ثروتیان و برات زنجانی تفاوت دارد. رستم‌داری با استناد به آیات قرآن، روایات، اعتقادات گذشتگان به معنی کردن لغات و شرح ابیات پرداخته است. در این مقاله ضرورت کتابت گنجینه راز در عصر صفویه، معرفی نسخه‌های خطی آن و بررسی و مقایسه سه بیت نظامی در شروح خطی و چاپی با شرح رستم‌داری آمده است.

۱-۱ بیان مسأله

اویس بن غیاث‌الدین محمد رستم‌داری از نویسندگان قرن دهم هجری در دوره صفویه است. وی در عصری می‌زیسته است که زیبایی‌های شعر فارسی کمرنگ شده بود و علوم عقلی در جایگاه ویژه خود نبود. به نظر می‌آید که رستم‌داری برای احیای فرهنگ و شعر اصیل و پرمایه ایرانی از دو شاعر نامدار قرن پنجم، نظامی و ناصر خسرو مدد جسته است. گنجینه راز، اثر ارزشمند اویس بن غیاث‌الدین محمد رستم‌داری است که به نثر نگاشته است. نویسنده در این نسخه خطی به شرح ابیات آغازین مخزن الاسرار و دو بیت زیر از لیلی و مجنون پرداخته است:

در خط نظامی ار نهی گام بینی عدد هزار و یک نام
و الیاس که الف بری ز لامش هم با نود و نه است نامش
(نظامی، ۱۳۸۶: ۳۳۸)

رستم‌داری ابیاتی از داستان خسرو و شیرین (اندام شستن شیرین در چشمه آب، دیدن خسرو، شیرین را در چشمه سار، زفاف خسرو و شیرین)، هفت پیکر (برگرفتن بهرام تاج را از میان دو شیر، صفت بزم بهرام در زمستان و ساختن هفت گنبد)، شرفنامه (رفتن اسکندر به ری و خراسان در ستایش اتابک نصره الدین) و اقبالنامه (افسانه ارشمیدس با کینیزک چینی، افسانه ماریه قبطیه) و هم‌چنین ابیاتی پراکنده از خمسه نظامی و سه قصیده از دیوان ناصر خسرو را شرح کرده است. در اینجا مطلع‌های سه قصیده از ناصر خسرو آمده که در گنجینه راز شرح شده است:

نگذاشت خواهد ایدرش بر رغم او صورت‌گش

جز خاک هرگز کی خورد آن را که خاک آمد خورش

من دگرم یا دگر شده‌ست جهانم هست جهانم همان و من نه همانم

(همان: ۳۵۸)

امّهات و نبات با حیوان بیخ و شاخند و بارشان انسان
(همان: ۳۹۴)

رستم‌داری در پایان گنجینه راز به تفسیر آیه ۳۵ از سوره نور و آیه ۱۷۲ از سوره احزاب پرداخته است.

۱-۲ پیشینه تحقیق

در شرح خمسه نظامی و دیوان ناصر خسرو، نسخه‌های خطی و کتابهای چاپی فراوانی وجود دارد. قوچه‌زاده در مقاله «در شرح مخزن الاسرار»، شروح مخزن الاسرار را از قرن هشتم تا دوره قاجار، همراه با شرح حال مختصر برخی از شارحان ذکر کرده که از آن جمله شرح عبدالحمید، برادر قاضی رفیع‌الدین، شروح محمدبن قوام بلخی، عبدالعزیزبن طاهر جونپوری و محمدبن لاد دهلوی از مخزن الاسرار است (قوچه‌زاده، ۱۳۸۹: ۲). علاوه بر این نسخه‌ها شرح و تصحیح خمسه نظامی از وحید دستگردی که در انتشارات پیمان در سال ۱۳۸۷ به چاپ رسید. بهروز ثروتیان و برات زنجانی نیز شرح و تصحیح خمسه نظامی را به ترتیب در انتشارات توس بین سالهای ۷۹-۶۳ و انتشارات دانشگاه تهران بین سالهای ۹۰-۶۴ به چاپ رسانیدند. در شرح اشعار ناصر خسرو از کتابهای مهدی محقق نیز می‌توان نام برد.

در نسخه خطی گنجینه راز از اویس رستم‌داری برخی ابیات نظامی با صورت این ابیات در شروح در دسترس تفاوت دارد و اصطلاحات و لغات تازه‌ای وجود دارد. اویس رستم‌داری ضمن معنی کردن این اصطلاحات و لغات به شرح تفصیلی ابیات پرداخته است. تاکنون در هیچ شرحی این اصطلاحات و لغات در اشعار خمسه نظامی نیامده است. نسخه خطی گنجینه راز متعلق به کتابخانه علامه طباطبایی شیراز به شماره ثبت ۱۶۹۹ در سال ۱۳۹۶ در نشر ذخائر اسلامی در قم به چاپ رسیده است. این کتاب، چاپ عکس از روی نسخه خطی است که در سال ۱۰۵۶ کتابت شده؛ اما هیچ کتاب و مقاله‌ای در مورد گنجینه راز به چاپ نرسیده است.

۱-۳ ضرورت و اهمیت تحقیق

با تصحیح این اثر شرحی ناشناخته و تازه‌ای به دست می‌آید که به کمک آن برخی از پیچیدگی‌ها و دشواری‌های شعر نظامی و ناصر خسرو برطرف می‌شود. همچنین صورت دیگری از ابیات نظامی و ناصر خسرو که با ضبط‌های دیگر متفاوت است، آشکار می‌شود.

_____ معرفی نسخه خطی گنجینه راز با تأملی در سه بیت از خمسه نظامی در این نسخه و مقایسه آن با ...

۲. بحث

۲-۱ ضرورت کتابت گنجینه راز در عصر صفوی

در روزگار صفویه به علت تعصبات شدید مذهبی، حماسه‌های دینی و تاریخی به اوج رسید و بسیاری هم برای خوشایند دربار در دیوانهایشان به مدح ائمه پرداختند. «شعر و ادبیات ایران با عرفان و فلسفه رابطه زیادی دارد و صفویان با این موضوعات موافق نبودند» (تاجبخش، ۱۳۷۸: ۲۹۵). تلاشهایی برای شکوفایی و زنده کردن فرهنگ بیمار صفویه انجام شد. رستم‌داری گنجینه راز را در دوره صفویه نگاشت. هدف وی یادآوری شعر کهن فارسی است. زیرکی و ذکاوت رستم‌داری در انتخاب شاعران و ابیات آنها کاملاً مشخص است. نگارنده این نسخه خطی به شرح ابیاتی از نظامی و ناصر خسرو همّت کرده است. این دو شاعر نامدار از شاعران میانه قرن پنجم هجری هستند. نظامی از مثنوی سرایان بزرگ قرن پنجم هجری است. استعارات و تشبیهات زیبا و بی‌بدیل او زیبایی کلام را به اوج رسانده است.

وی در عصری از ناصر خسرو یاد کرده است که «مؤلفان علوم عقلی، بیشتر به شرح و نوشتن حاشیه یا فراهم آوردن تلخیص‌ها مشغول بودند» (صفا، ۱۳۶۴: ۹۴). ناصر خسرو در زمانی می‌زیسته که علوم عقلی از اهمیت خاصی برخوردار است.

قرن چهارم و نیمه اول قرن پنجم از حیث علوم عقلی مهم‌ترین قرن دوره اسلامی و از جمله قرن‌های طلایی تاریخ علوم در جهان شمرده می‌شود. در اوایل و اواسط این عهد دانشمندانی از قبیل محمد بن زکریای رازی و ابونصر فارابی و علی بن عباس و در پایان این دوره رجال بزرگی مانند ابوعلی سینا و ابوریحان بیرونی و ابوسهل مسیحی و جز آنان زندگی می‌کرده‌اند. در رشته‌های مختلف علوم عقلی در این عهد تألیف کتابهای مهم صورت گرفته و بعضی از آنها به درجه‌ای از اهمیت رسیده که در تمام دوره اسلامی به عنوان بهترین کتب مورد مطالعه و تحقیق و شرح و تفسیر علمای اسلامی قرار گرفته است (صفا، ۱۳۶۹: ۲۷۹).

دیوان ناصر خسرو سرشار از اصطلاحات فلسفی و کلامی است به طوری که برخی او را حکیم می‌نامند.

رستم‌داری علاوه بر نظامی و ناصر خسرو از شاعران دوره صفویه مانند قدسی مشهدی، حسین ثنایی، ظهوری ترشیزی و شاعران کهن مانند خاقانی، انوری و سنایی نام برده است. وی با گزینش شاعران کلاسیک در صدد توجه بیشتر به کلام و شعر ایرانی

بوده است.

۲-۲ معرفی مؤلف

از زندگی و دیگر آثار اویس بن غیاث‌الدین محمد اطلاع بسیاری در دسترس نیست. در مقدمه نسخه خطی گنجینه راز متعلق به کتابخانه مجلس چنین آمده است:

در فهرستها و منابع معموله مانند الذریعه و غیره نامی از کتاب و مؤلف آن به نظر نرسید و بنا به این مراتب و هم‌چنین یادداشت مختصری که در پشت ورق اول دیده می‌شود و به خط و رقم مؤلف است، می‌توان چنین دانست که نخستین نسخه‌ای است که برای مؤلف نوشته می‌شود از سواد به بیاض. چون شرح حالی از مولانا اویس در جایی یافت نشد، فقط به قرائنی که در کتاب هست باید قانع شد و آن این است که مؤلف مردی محمود، فاضل و ادیب و شیعه امامی و آشنا به انواع علوم بود و زمان حیاتش اوان قرن یازدهم است و شاید برهه‌ای از عمر را در بند بوده است (رستم‌داری، مقدمه).

تنها از بررسی فهرستهای نسخ خطی چنین به نظر می‌آید که غیاث‌الدین رستم‌داری، حداقل دارای دو پسر به نامهای عبدالخالق و اویس بوده است. عبدالخالق دو کتاب الاثنی عشریه فی الصلاة از محمد بن حسین شیخ بهائی و لوح المحفوظ للسرار کتاب الله المفلوظ از محمد کاظم بن عبدالعلی تنکابنی را نسخه‌برداری کرده است. از کتابت این نسخه‌ها احتمال می‌رود که او از شاگردان شیخ بهایی و یا از علمای معاصر او باشد (ر.ک. درایتی، ۱۳۸۹، ج ۱: ۱۷۴ و ج ۸: ۱۱۳۰).

پسر دیگر غیاث‌الدین محمد رستم‌داری، اویس، مؤلف گنجینه راز است. اویس رستم‌داری هم حداقل دارای دو پسر به نامهای غیاث‌الدین محمد و عبدالخالق بوده است. غیاث‌الدین محمد بن اویس رستم‌داری کتاب ثولوجیا یا ثولوجیا یا میامر از عبدالملک بن عبدالله حمصی را در سال ۱۰۷۰ قمری کتابت کرده است. عبدالخالق، پسر دیگر اویس رستم‌داری کتاب الجعفریه یا واجب الصلاة از علی بن حسین محقق کرکی را در سال ۱۱۲۰ قمری نسخه‌برداری کرده است (ر.ک. درایتی، ۱۳۸۹، ج ۱: ۱۸۴ و ج ۳: ۶۴۳ نیز درایتی، ۱۳۹۰، ج ۱: ۵۵۹ و ج ۱۰: ۱۱۶).

۲-۳ معرفی نسخه‌ها

در اینجا نسخه‌های خطی و چاپی گنجینه راز معرفی می‌شود:

۱. نسخه متعلق به دانشگاه تهران با شماره ثبت ۸۵۴۸/۱، آغاز: حمد بی حد سزاوار

_____ معرفی نسخه خطی گنجینه راز با تأملی در سه بیت از خمسه نظامی در این نسخه و مقایسه آن با ... خالق بشر و درود نامعدود بر پیغمبر مهتر و آل بی همال آن سرور...؛ انجام: شرح آیه وافی هدایه الله نُور السَّمَوَاتُ تا آنجا که یهدی الله لنوره مَنْ یَشا بوده باشد. خط: نستعلیق، بی کا، تا: ۱۵ ذیقعه ۱۲۴۹ق؛ جلد: تیماج، ۸۸گ (پ-۸۸ ر)، ۱۵ سطر (۷×۱۵)، قطع: ربعی [ف: ۱۷-۱۵۸] (ر.ک. درایتی، ۱۳۹۰، ج ۲۷: ۱۶۱).

۲. نسخه متعلق به کتابخانه علامه طباطبایی شیراز به شماره ثبت ۱۶۹۹ با خط نستعلیق شکسته، کا: احمد بن محمد گردنی، تا: غره صفر ۱۰۵۶ق؛ با سر لوح مُذَهَّب، مجدول؛ ۱۳۹گ، اندازه: ۱۹×۱۲/۵ سم [نسخه پژوهی: ۲-۲۱۲]، آغاز: برابر (همان).

۳. نسخه محفوظ در کتابخانه علامه طباطبایی شیراز به شماره ثبت ۱۶۹۹ در سال ۱۳۹۶ در نشر ذخائر اسلامی در قم به چاپ رسیده است. این کتاب چاپ عکسی از روی نسخه خطی است که در سال ۱۰۵۶ کتابت شده است. این کتاب ۲۸۷ صفحه و به دو رنگ قرمز و سیاه است. صفحات ۲۲۸/ب، ۲۳۰/الف و ب، ۲۳۲/الف و ب، ۲۳۶/ب، ۲۳۸/الف و ب، ۲۴۰/الف و ب افتاده است.

آغاز این نسخه: حمد بی حد سزاوار خالق بشر و درود نامعدود بر پیغمبر مهتر و آل بی همال آن سرور... و انجام آن: تَمَّتِ الْكِتَابُ بِعَوْنِ الْمَلِكِ الْوَهَّابِ فِي غَرِّهِ شَهْرِ الصَّفَرِ سَنَةِ الْفِ و سَنَةِ و خَمْسِينَ مِئَةٍ. كَتَبَهُ أَقْلُ خَلْقِ اللَّهِ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ اسْت.

۴. نسخه متعلق به کتابخانه مجلس به شماره ثبت ۸۷۳۷۳ با کتابت احمد بن محمد در سلخ شوال ۱۰۵۷ قمری به قطع وزیری ۲۴×۱۴ سم. ۱۲۶گ. ۱۲س. آغاز: بسمله حمد بی حد سزاوار خالق بشر و درود نامعدود بر پیغمبر مهتر و آل بی همال آن سرور اما بعد اینکه اقل خلق الله اویس ابن غیاث الدین محمد رستم داری. این چند بیت از خمسه شیخ نظامی و سه قصیده دیگر از دیوان حجت که مشتمل است... شرح نمود... انجام: ... آسمان و زمین را تکلیف شده باشد که جانشین پیغمبر باشند و دیگر اقوال بسیار است اما از هر کدام چیزی لازم می آید. کتبه ... احمد بن محمد... سنه ۱۰۵۷. با خط نستعلیق و عناوین شنگرف با کاغذ ترکی. تزئینات جلد: تیماج عنابی. با عطف قهوه‌ای جلد، تعمیر شده است (ر.ک. سایت کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی).

۵. نسخه متعلق به کتابخانه ملی به شماره ثبت ۲۰۲۰۶ به خط نستعلیق متوسط است. این نسخه کمیاب است. آغاز: و در باب زلف دو بیتی دیگر دارد اما چون در فهمیدن سرگردان خواهد شد ذکر نشد والسلام علی من التبع الهدی. حمد بی حد سزاوار خالق بشر و درود نامتعدد بر پیغمبر مهتر و آل... اما بعد اینکه اقل خلق الله اویس ابن

غیاث‌الدین محمد رستم‌داری. این چند بیت از خمسه شیخ نظامی و سه قصیده دیگر از دیوان حجّت که مشتمل است بر نعت و منقبت ... انجامه : تمت الكتاب بعون الملك وهاب العبد ۳۰۱۴۲۰. از صفحه ۱۲۹ به بعد اشعاری به فارسی به صورت چلیپا و خوابنامه یوسف به صورت مختصر نوشته شده است. نویسنده پس از اینکه در مجلسی سخنی به جامی نسبت داده شد که گفته است در خمسه نظامی هفده بیت معنی ندارد و مشکل تر اینکه در قیامت نیز مشخص نخواهد شد؛ زیرا که ما او را به صورت خوک خواهیم دید و باعث رنجیدن بعضی از حاضران شده از او خواسته است تا ابیات مشکل آن را شرح کند. وی پس از شرح چند بیت دشوار از خمسه نظامی گنجوی به عنوان تیمن و تبرک به شرح سه قصیده از ناصر خسرو نیز می‌پردازد.

یادداشت جلال الدین همایی مبنی بر به ارث بردن نسخه در صفحه عنوان با شکل و سجع مهر، یادداشتهای تملک: مهر چهار گوش میرزا محمد حسین شیرازی ملک الشعرا منتلخص به عنقا (عنقا بن هما) و (عبده عنقا) در صفحه آخر و مهر (همایی) در صفحه آخر (ر.ک. به سایت کتابخانه ملی).

۶. نسخه متعلق به کتابخانه آیت الله مرعشی با شماره ثبت ۱۷۹۵۴، پیرامون قرن ۱۲، ۵۹ برگ، ۸ سطر (۱۳×۶) سطر، ۲۰×۱۳سم. نوع کاغذ: فرنگی. نوع و تزینات جلد: مشمع قهوه‌ای. خط: نستعلیق. آغاز: حمد بی‌حد سزاوار خالق بشر و درود نامعدود بر پیغمبر مهتر و آل بی‌همال آن سرور اما بعد اینکه اقل خلق الله اویس ابن غیاث‌الدین محمد رستم‌داری. این چند بیت از خمسه شیخ نظامی و سه قصیده دیگر از دیوان حجّت که مشتمل است... و این رساله مسمی به گنجینه راز گشت.

عنوانها و نشانها شنگرف است. نسخه‌ای است نفیس، ابیاتی فارسی و تملک ملّا نور محمد در برگ نخست آمده است. اشعار و مطالب متفرقه در حاشیه برگهای نسخه تحریر شده است. در برگ ۴۰ یادداشتی گویا با تاریخ ۱۵۰ه.ق آمده است. مهر بیضی «أما الدنيا غرور»، مهر مربع «عبده الراجی همت؟ الحسینی» و مهر بیضی «عبده الراجی کاظم الحسینی» در برگ ۱۳ آمده است. در برگهای دیگر نسخه نیز مهرهای ناخوانایی وجود دارد. نسخه مرطوب و آسیب دیده و قطع برخی از برگهای آن متفاوت است (همان).

۴-۲ مقایسه شروح سه بیت از خمسه نظامی

در اینجا مقایسه و تحلیل شرح گنجینه راز با شروح دستگردی، ثروتیان و برات زنجانی

_____ معرفی نسخه خطی گنجینه راز با تأملی در سه بیت از خمسه نظامی در این نسخه و مقایسه آن با ... از یک بیت مخزن الاسرار و دو بیت از خسرو و شیرین نظامی انجام شده است؛ علاوه بر آن شرح بیت مخزن الاسرار نظامی در ظهور الاسرار قوام بلخی و قاضی ابراهیم با دیگر شروح مقایسه و تحلیل شده است. صورت سه بیت نظامی، مطابق نسخه گنجینه راز متعلق به کتابخانه مجلس است. در ابتدا مقایسه صورت ابیات و شرح آنها در گنجینه راز با دیگر ضبطها آمده و سپس استنباط نگارنده از صورت صحیح ابیات با استفاده از متون کهن و معانی آنها آمده است. شایسته ذکر است که در ضمن مقایسه و تحلیل شروح به وسیله دیگر متون به نویافته‌هایی دست یافته‌ایم که در هیچ کدام از شروح نیامده است.

بیت اول

چنگل درآج به خون تذرو سلسله‌ها ریخته در پای سرو
(رستم‌داری: ۱۰۴/ب)

رستم‌داری در شرح این بیت ذکر کرده است که تذرو برخلاف جانوران دیگر مانند درآج و کبک بر بالای درخت می‌خوابد. در زمستان که همه درختان بجز سرو سرسبز، بی‌برگ هستند، تذرو به بالای سرو پناه می‌برد. از طرفی سرو، معشوق درآج است و درآج از اینکه تذرو در بالای سرو قرار گرفته است، حسادت می‌کند. جثه تذرو از درآج بزرگتر است و درآج قدرت برآمدن با تذرو را ندارد؛ اما از پای درخت دور نمی‌شود و چون بسیار در اطراف درخت می‌گردد، نقش چنگال او به صورت زنجیر در پای درخت نمایان می‌شود. معنی مصرع اول قید کردن و کشتن تذرو و مصرع دوم، نشان چنگال است که به صورت زنجیر آمده است.

در بررسی دیگر شروح، صورت ظاهری مصرع دوم با آنچه در گنجینه راز آمده متفاوت است. در شروح دستگردی، برات زنجانی و قاضی ابراهیم در مصرع دوم، «سلسله آویخته» آمده است (ر.ک. نظامی، ۱۳۸۸: ۵۷؛ نیز نظامی، ۱۳۷۸: ۲۶۶؛ نیز قاضی ابراهیم: ۸۸). ثروتیان «سلسله‌ای ریخته» ضبط کرده و در ظهور الاسرار «سلسله ساخته» آمده است (ر.ک. نظامی، ۱۳۸۹: ۸۲؛ نیز قوام‌بلخی: ۱۲۶).

هر کدام از شارحان استنباط خود را با در نظر گرفتن صورت بیت بیان کرده‌اند. از نظر دستگردی چون جسد تذرو را معمولاً پای درخت سرو پیدا می‌کنند، سرو را کشنده تذرو می‌داند و چنگال درآجها در پای سرو مانند سلسله زنجیری است که به پای قاتل بسته‌اند. برات زنجانی هم از دوستی سرو و تذرو سخن به میان آورده است.

وی اشاره کرده است که شکارچیان برای شکار تذرو به سراغ درختان سرو می‌روند. برات زنجانی مانند دستگردی معتقد است که سرو سبب کشته شدن تذرو است. جای پای درآج در پای سرو مانند زنجیری است که به پای سرو بسته شده و درآج سرو را به زنجیر کشیده است. برات زنجانی این بیت را از فردوسی برای استشهاد ذکر کرده است (ر.ک. نظامی، ۱۳۸۸: ۵۷ نیز نظامی، ۱۳۷۸: ۲۶۶):

که چون برکشد از چمن بیخ سرو سزد گر گیا را نبوید تذرو
(فردوسی، ۱۳۹۸: ۲۲۶)

گفتنی است بین درآج و تذرو در مصرع اول رابطه‌ای وجود دارد. در شروح دستگردی و برات زنجانی از رابطه میان این دو پرنده سخنی به میان نیامده است. از نظر ثروتیان چنگال درآج به خون تذرو آغشته است؛ در پای سرو می‌گردد و با جای پای خود زنجیری به پای سرو ریخته است. شکل و حرکت و دور زدن چنگالها در روی زمین مانند زنجیر است (نظامی، ۱۳۸۹: ۸۲). چون ثروتیان فعل «ریخته» را در صورت بیت ضبط کرده در شرح بیت از ریختن زنجیر، سخن گفته است. در اینجا شایسته ذکر است که به کار بردن فعل «ریختن» در صورتی است که چیزی غیر از خاک در روی زمین ریخته شده باشد. در ظهور الاسرار آمده که

چنگال درآج سرخ رنگ است و تذرو هم پرنده‌ای بزرگتر از درآج است و با درآج در می‌افتد و خون از هر دو جاری می‌شود. این دو پرنده مانند بلبل و فاخته و قمری روی درخت نمی‌نشینند؛ بلکه در زیر درخت می‌خرامند. اثر جای پای آنها در زمین نمناک یا ریگ نمناک، که از درختی به درختی دیگر می‌روند، مانند سلسله است (قوام بلخی: ۱۲۶).

از نظر قاضی ابراهیم چون تذرو بر روی سرو آشیان می‌کند، عاشق سرو است و گاهی آن را زیر سرو، مرده می‌یابند. سرو را قاتل تذرو می‌داند. درآج و دیگر پرندگان در روی زمین نمناک چمن و باغ و سروستان می‌گردند. آثار پای آن مرغان در روی زمین به صورت زنجیر مسلسل می‌شود و خون تذرو را زنجیری بر پای درآج تصور کرده است (ر.ک. قاضی ابراهیم: ۸۸).

به نظر می‌آید در مصرع دوم «سلسله‌ها ساخته» صحیح‌تر است؛ زیرا در درگیری درآج با تذرو در اثر حرکت‌های غیرارادی این دو پرنده در روی زمین یک سلسله و یا سلسله‌ای به وجود نمی‌آید بلکه سلسله‌هایی به وجود می‌آید یا ساخته می‌شود. تذرو

_____ معرفی نسخه خطی گنجینه راز با تأملی در سه بیت از خمسه نظامی در این نسخه و مقایسه آن با ...
جته‌ای بزرگتر از درآج دارد اما ضعیف و ناتوان است و سرخی خورش نیز معروف است. در درگیری درآج با تذرو هر دو پرنده زخمی می‌شوند؛ اما در روی زمین خون جاری نمی‌شود. فقط چنگال سرخ رنگ درآج، که به خون تذرو هم آغشته شده است، خط و خطوطی در هم را در روی زمین به وجود می‌آورد که شبیه به سلسله است. سرخی خون تذرو در ابیات دیگری نیز آمده است.

خانه سر سبزتر ز سایه سرو باده گلرنگتر ز خون تذرو
(نظامی، ۱۳۸۶: ۵۱۵)

خرمنی گل ولی به قامت سرو شسته‌رویی ولی به خون تذرو
(همان: ۵۴۵)

طوق قمری بر قفا، خون تذرو اندر دو چشم با چنین خوش صورتی دلها ز غم پرداخته
(انوری، ۱۳۷۶: ۲۷۹)

تذرو مانند دیگر پرندگان در بالای درخت می‌نشیند. اگر جسد تذرو در پای سرو پیدا می‌شود، سرو قاتل تذرو نیست. شکارچیان یا جانوران و پرندگان قوی‌تر از تذرو را باید قاتل تذرو دانست. البته اینکه سرو را کشنده تذرو می‌دانند از این تصور ناشی می‌شود که تذرو عاشق سرو است. دستگردی و برات زنجانی آشکارا تذرو را عاشق سرو دانسته‌اند. رستم‌داری درآج را عاشق دانسته است. حمله کردن درآج به تذرو و آغشته شدن چنگالهای آن به خون تذرو، ممکن است برای به دست آوردن غذا یا از شعف و شادی بهار و یا هر دلیل دیگری باشد؛ اما نمی‌تواند دلیلی قاطع بر عاشق شدن درآج باشد.

گفتنی است در ادبیات فارسی عاشق و معشوق انسان است و اگر در عاشقانه‌های منظوم به فراوانی از گل و بلبل، شمع و پروانه، سرو و قمری سخن به میان آمده نمادی از همان رابطه عاشقانه بین دو انسان است. در متون عرفانی هم، عشق انسان به خدا و برعکس پذیرفته شده است؛ اما در هیچ یک از متون نثرکهن و فرهنگها از عاشق بودن تذرو یا درآج سخنی به میان نیامده است؛ تنها در فرهنگ انجمن آرای ناصری آمده است که «تذرو به سرو رغبت دارد» (هدایت: ۲۶۰). علاوه بر آن فقط در یک بیت از منوچهری دامغانی عشق تذرو به سرو هست:

برسر سرو زند پرده عشاق تذرو ورشان نای زند بر سر هر مغروسی
(منوچهری دامغانی، ۱۳۴۵: ۱۲۷)

شایسته ذکر است که در خمسه نظامی، شاهنامه و دیگر مثنویهای فارسی ابیاتی هست که سرو و تذرو با هم قافیه شده‌اند. در تمام این مثنویها سرو و تذرو بنا به ضرورت در قافیه قرار گرفته است و هیچ گونه نشانی از عشق تذرو به سرو در این ابیات نیست. متینی در مقاله «سرو و تذرو» با اشاره به بیتی از فردوسی شرح داده که بعضی‌ها با استناد به این بیت تذرو را عاشق سرو دانسته‌اند:

که چون برکشد از چمن بیخ سرو سزد گر گیا را نبوید تذرو
(فردوسی، ۱۳۹۸: ۲۲۶)

سرو در اینجا کنایه از هجیر است نه درخت سرو. اگر فردوسی و دیگر شاعرانی که تذرو و سرو را در قافیه آورده و آن گاه به عشق تذرو به این درخت نیز تصریح یا اشاره کرده‌اند، شعر خود را در قالب و فرم قصیده، غزل و قطعه سروده بودند هرگز هیچ یک از این دو کلمه را در قافیه قرار نمی‌دادند؛ زیرا چنانکه می‌دانیم تعداد کلمات متناسب برای چنین قافیه‌ای محدود و عبارت است از سرو، تذرو، پرو، مرو و غرو (متینی، ۱۳۶۴: ۳).

گفتنی است که در بسیاری از متون، سرو یا تذرو اسم شخص است؛ مثلاً در مثنوی سرو و تذرو، سروده نثاری تونی، تذرو، اسم جوانی دل‌باخته است.

موضوع داستان به ظاهر، حکایت دل‌باختگی جوانی به نام «تذرو» به «سرو»، غلام پادشاه یمن است که پس از مدتی جدایی و تحمل رنج و فراق و در به دری برخلاف بسیاری از داستانها، که پایان اندوهبار و پرماللی دارند، سرانجام با قدم استوار و عزم راسخ به وصال ابدی نائل می‌شود (نثاری تونی، ۱۳۹۶: ۱۸).

علاوه بر این موارد در بسیاری از ابیاتی که سرو و تذرو با هم آمده، شاعر به طرز راه رفتن، زیبایی پرهای تذرو و ضعیف بودن تذرو اشاره کرده است. در اینجا یک نمونه آمده است:

«بس که قدش چو سرو رعنا بود حرکاتش لطیف و زیبا بود
از قد دلپذیر و لطف خرام بر زبانها به سرو رفتش نام
مشاهده می‌شود که علت این که شاعر «سرو» را معشوق «تذرو» خوانده، زیبایی قد و حرکات لطیف و زیبا و لطف خرام است. در بیت بعدی هم شاعر با حسن تعلیل، نام عاشق (تذرو) را ذکر کرده است:

بس که پرواز داشت بر سر سرو شد علم نام نامیش به تذرو
(ساجدی، ۱۳۹۳: ۳)

_____ معرفی نسخه خطی گنجینه راز با تأملی در سه بیت از خمسه نظامی در این نسخه و مقایسه آن با ...

اینجا نیز شاعر به طرز راه رفتن و خرامنده بودن تذرو اشاره می‌کند:

چو شد ناز پروده آن شاخ سرو خرامنده شد آن خرامان تذرو
(نظامی، ۱۳۸۶: ۶۶۰)

خرامان بیامد به نزدیک سرو چنان چون به پیش گل اندر تذرو
(فردوسی، ۱۳۹۸: ۵۵)

به بالا به کردار آزاده سرو به رخ چون بهار و به رفتن تذرو
(همان: ۸۸)

در اینجا شاعر به پر زیبای تذرو اشاره می‌کند:

در این باغ رنگین چو پر تذرو نه گل در چمن ماند خواهد، نه سرو
(نظامی، ۱۳۸۶: ۷۷۳)

شاعر در دو بیت زیر، ضعیف بودن تذرو را بیان می‌کند:

بپژمرد لاله بیفتاد سرو به چنگال شاهین تبه شد تذرو
(همان: ۹۷۷)

عندلیبی نوا سرای از سرو سر چه در خس کشیده ای چون تذرو
(سنایی، ۱۳۸۲: ۲۸۵)

شایسته ذکر است که در بعضی از ابیات، تذرو بدون سرو آمده است. چند نمونه:
می از نشان آبله در جام کرده‌ای صید تذرو حُسن ز گل دام کرده‌ای
(اشرف مازندرانی، ۱۳۷۳: ۳۹۳)

بیند از بس چشم نخجیر و بناگوش تذرو دشتها پر نرگس و کهپایه‌ها پر ناردان
(مختاری غزنوی، ۱۳۹۱: ۴۲۳)

چو بگذشت ماه از هوای گلستان تذرو ملون شد از عکس ریحان
(همان: ۵۳۷)

در بزم خوبتر از تذرو ملوئی و اندر مصاف جرّه‌تر از باز ارزقی
(همان: ۵۱۳)

شاعر در بعضی ابیات بر روی سرو، پرندگان دیگری مانند بلبل و قمری نشانده است:

بلبل ز شاخ سرو به گلبانگ پهلوی می‌خواند دوش درس مقامات معنوی
(حافظ، ۱۳۷۴: ۵۱۵)

باغبان سرو من و سرو تو مانند همد
 لیک این راست به سر قمری و آن را قمری
 (هاتف اصفهانی، ۱۳۶۲: ۵۳)

هر چند درآج هم در نواخوانی در بسیاری ابیات هم‌ردیف بلبل شناخته شده است
 از عشق درآج به سرو در هیچ یک از متون نظم یا نثر سخن گفته نشده است:
 سخن اهل ذوق می گوید بانگ بلبل همی کند درآج
 (سیف فرغانی، ۱۳۶۴: ۳۶۳)
 «نوی بلبل و آوای درآج شکیب عاشقان را داده تراج
 (نظامی، ۱۳۸۶: ۱۴۹)

بیت دوم

به شیرینی جمال از شاه بنهفت نهادش جفته شیرین تر از جفت
 (رستم‌داری: ۴۲/ب)

رستم‌داری ضمن شرح بیت ذکر کرده است که شیرین در شب زفاف، پیر زال
 فرتوتی را به بغل خسرو می‌فرستد. رستم‌داری «جفته» را به معنی «خایه» آورده و اشاره
 کرده است که هر کس مکاری به کسی می‌بازد، می‌گویند فلانی به فلانی خایه نهاد؛
 یعنی مکر کرد. «جفته» به معنی «خایه» در فرهنگها یافت نشد. گفتنی است که در برهان
 قاطع، خایه‌نهادن کنایه از کار بد و شنیعی باشد که باعث آزار و ترس گردد و در
 غیاث‌اللغات به معنی بیضه دادن مرغ، انجام دادن کاری که ننگ آورد و به معنی ترسیدن
 است (ر.ک. ابن خلف تبریزی، ۱۳۴۲: ۳۲۴ نیز رامپوری، ۱۳۶۳: ۳۲۱).

دستگردی بیت را دقیقاً مانند گنجینه راز آورده و توضیح داده که جفته با جیم عربی
 مفتوح و هم جیم فارسی (چفته) در اینجا به معنی «قرین» است (ر.ک. نظامی، ۱۳۷۸: ۳۸۸).
 جفته به معنی «قرین» در فرهنگها نیست؛ هر چند در برهان قاطع، بحرالفضایل فی
 منافع‌الافاضل، فرهنگ نوبهار و غیاث‌اللغات تفاوتی بین جفته با چفته قائل نشده و هر
 دو را به معنای کج و خمیده معنی کرده‌اند (ر.ک. ابن خلف تبریزی، ۱۳۴۲: ۵۷۸ نیز قوام بلخی:
 ۱۳۶/الف نیز تبریزی خیابانی، ۱۳۴۸: ۲۷۸ و رامپوری، ۱۳۶۳: ۲۵۴) در فرهنگهای دیگر، «جفته» با
 «چفته» تفاوت دارد. در مؤیدالفضلا، صحاح‌الفرس، فرهنگ وفایی و انجمن‌آرای ناصری
 چفته به معنی خمیده و کج است (ر.ک. لاد دهلوی: ۸۸/ب نیز هندوشاه نخجوانی، ۲۵۳۵: ۲۷۳
 نیز وفایی: ۷۵ نیز هدایت: ۳۱۶).

بی سر و پای تافته گویم بی دل و دست چفته چوگانم
 (عوفی، ۱۳۶۱: ۴۰۳)

_____ معرفی نسخه خطی گنجینه راز با تأملی در سه بیت از خمسه نظامی در این نسخه و مقایسه آن با ...
ثروتیان در مصرع دوم «جفته» آورده و شرح داده که «جفته» به ضمّ جیم به معنای
نیرنگ ساختن و دام نهادن و شرح داده است که دامی شیرین تر برای خسرو از جفت و
همسری ترتیب داد (ر.ک. نظامی، ۱۳۸۶: ۴۵۰).

«جفته» به معنای «نیرنگ ساختن و دام نهادن» نادرست است. «جفته»^۳ در برهان
قاطع، فرهنگ رشیدی، بحرالفضایل فی منافع الافاضل، فرهنگ نوبهار، غیث اللغات و
مؤید الفضلا به معنی هر دو لگد اسب و سُرین مردم و غیر آن است. برات زنجانی
«جفته» را بدون حرکت «ج» و به معنی حيله آورده است (ر.ک. نظامی، ۱۳۹۰: ۶۲۹).

به نظر می‌آید صحیح‌ترین صورت در مصرع دوم «جفته» است که رستم‌داری و
دستگردی آورده‌اند. گفتنی است در بیت نظامی «جفته نهادن» فعل مرکب است و
نمی‌توان به تنهایی «جفته» را معنی کرد. در اینجا با استفاده از دیگر متون و استشهادات
شعری می‌توان نتیجه گرفت که «جفته نهادن» به معنای «بدل نهادن و مبادله کردن»
است. در فرهنگ انجمن آرای ناصری «جفته نهادن» به معنای «بدل نهادن و مبادله کردن»
است. به بیت زیر از انوری توجه کنید:

و گر نه جفته نهاد با قبای کحلی خویش همی برآید از این غصه دم به دم هوشم
ستارگان را صد ره به من شفیع آورد بگو چه کنم یا کدامشان جوشم؟
(انوری، ۱۳۷۶: ۶۱۴)

یعنی سپهر خلعتی که به من داده می‌خواهد برای آفتاب بخرد و من نخواهم
فروخت و اگر هم بخواید با قبای کحلی خویش مبادله کند از این غبن جانم درمی‌آید
و راضی نخواهم شد.
نظامی نیز در سه بیت دیگر «جفته نهادن» را آورده که به همان معنای «بدل نهادن»
است. یکی در شیرین و خسرو در داستان شکر اصفهانی که شکر به جای خود، کنیزکی
را به بستر خسرو فرستاد:

همان جفته نهاد آن سیم ساقش به جفتی دیگر از خود کرد طاقش
(نظامی، ۱۳۸۶: ۲۲۱)

بیت دیگر در لیلی و مجنون در «مفادنامه لیلی و مجنون» است. در این بیت از پدر به
مجنون شکایت می‌کند که پدرش جفته نهاده است و ابن‌سلام را به جای مجنون به او
می‌دهد:

وان جفته نهاد گر چه جفت است سر با سر من شبی نخفته است
(همان: ۴۱۷)

هم‌چنین در شرفنامه در قصهٔ پیکار اسکندر با لشکر زنگیان به خونخواهی طوطیانوش، وزیر خردمند پیشنهاد می‌کند که سر یک زنگی را در حضور دیگر زنگیان ببرید و در خفا به جای سرزنگی، سر گوسفندی در دیگ بگذارید تا بپزد و شاه برای ایجاد رعب و وحشت در حضور دیگر زنگیان، ادای آدم خواری درآورد. بفرمای تا مطبخی در نهفت نهد جفته و آن را کند خاک جفت
(همان: ۶۷۰)

در بیت زیر نیز از خسرونامهٔ عطار «جفته نهادن» آمده است که «بدل نهادن» از آن استنباط می‌شود:

داستان این است که گل دل‌بستهٔ هرمز می‌شود. از طرفی شاه اصفهان از گل خواستگاری می‌کند. گل از این موضوع آشفته می‌شود و موضوع را با هرمز در میان می‌گذارد که من با تو جفت هستم و نمی‌توانم کسی دیگر را به جای تو بدل بگذارم: بیاید جفت را بر جان نهادن چو جفتی جفته در نتوان نهادن
(عطار، ۱۳۸۲: ۱۲۱)

در بیت زیر نیز از مجیرالدین بیلقانی «بدل نهادن» از «جفته نهادن» استنباط می‌شود. البته در اینجا هم مانند بیت بالا فعل منفی است:

بگو که هست نظیرش فلان و جفته منه که نون به چشم خرد جفت طاق ابرو نیست
(بیلقانی: ۱۳۵۸: ۴۵۰)

«بدل نهادن» می‌تواند نوعی از «مکر کردن» باشد؛ اما با توضیحاتی که داده شد «جفته نهادن» به معنای دقیق «بدل نهادن و مبادله کردن» است.

بیت سوم

ز بیدش گریه بیدانجیر کرده سرشک تخم بیدانجیر خورده
(رستم‌داری: ۳۸/ب)

از نظر رستم‌داری در این بیت، قد خسرو به درخت بید تشبیه شده و گریهٔ فراوان خسرو، بید قامت او را بیدانجیر کرده است. ویژگی این درخت، جذب فراوان آب است و گریهٔ فراوان خسرو نیز از خوردن تخم درخت بیدانجیر است. هم‌چنین وقتی روغن بیدانجیر به چشم وارد شود، آب بسیاری از چشم روان می‌شود.

_____ معرفی نسخه خطی گنجینه راز با تأملی در سه بیت از خمسه نظامی در این نسخه و مقایسه آن با ... در شروع برات زنجانی و ثروتیان در مصرع اول «گریه بیدانجیر» ضبط شده است. ثروتیان «گریه» را تصحیح قیاسی کرده است. دستگردی در مصرع اول «گریه بیدانجیر» آورده است. دستگردی و ثروتیان در ابتدای مصرع دوّم «سرشکش» آورده‌اند که صحیح به نظر می‌آید. برات زنجانی «سرشکش» ضبط کرده است (ر.ک. نظامی، ۱۳۷۸: ۸۵ نیز نظامی، ۱۳۹۰: ۵۸ نیز نظامی، ۱۳۸۶: ۱۸۸).

به نظر می‌آید در مصرع اول «گریه بیدانجیر» صحیح‌تر است. بیدانجیر، کرچک است. این گیاه در مدارالافاضل^۵، خزائن الملوک، ذخیره خرمشاهی، اکسیراعظم، اغراض الطیبه و المباحث العلائیه، زادالمسافرین، طب اکبری، خلاصه الحکمه، برهان‌رسا و جامع‌الفوائد و... ملین آمده است.

شرح ثروتیان در مورد این بیت صحیح‌تر به نظر می‌آید. ثروتیان اشاره کرده که تخم بیدانجیر ملین است. گریه از بید قامت او بیدانجیری ساخته و مانند بیدانجیر پر از دانه‌های اشک شده است. گویی سرشک او تخم بیدانجیر خورده که آن گونه روان است.

برات زنجانی در شرح نظامی به معنی لغات اکتفا کرده و معنی بیدانجیر را کرچک آورده است. در شرح دستگردی چون «گریه‌بید» را به معنای مشک‌بید ضبط کرده نامفهوم است و با مصرع دوّم ارتباط ندارد. این شارح محترم شرح داده که انجیر به معنی سوراخ است. البته انجیر به معنی سوراخ در بعضی فرهنگها آمده است؛ اما در این بیت «انجیر» به معنی سواخ نیامده است (ر.ک. نظامی، ۱۳۸۶: ۱۸۸ نیز نظامی، ۱۳۷۸: ۸۵ نیز نظامی، ۱۳۹۰: ۵۷).

به نظر می‌آید در شرح دستگردی ضبط و معنا ناصحیح است. در شرح دستگردی یک احتمال بسیار ضعیف برای ضبط واژه «گریه‌بید»، بیت قبلی است که به صورت زیر آمده است:

شده زاغ سیه باز سپیدش درخت خار گشته مشک بیدش

زیرا در برخی فرهنگها، که «گریه‌بید» آمده، معنای «بیدمشک» را برای آن تراشیده‌اند و احتمال دارد که وجود کلمه «مشک‌بید» در این بیت، سبب ضبط کلمه «گریه‌بید» به وسیله این شارح محترم در بیت بعدی شده است.

در برهان قاطع «رئف» را «بهرامج» معنی، و اشاره کرده که همان بیدمشک است و در همانجا «بیدموش» را بر وزن «فیل‌گوش» به معنای «بیدمشک» آورده و ذکر کرده

است که بعضی آن را «گره‌بید» می‌گویند (ر.ک. ابن‌خلف تبریزی، ۱۳۴۲: ۱۷۲). «بیدموش یکی از هفده بیدی است که آن را گره‌بید هم می‌گویند» (لاد دهلوی: ۴۴/ب). در مدارالافاضل «بیدمشک نام گلی در خراسان به رنگ زرد است. پنجه گره و نوعی از هفده بید است و بیدموش نوعی از هفده بید و آن را گره‌بید نیز می‌گویند و در تبختری آمده که در طبرستان است» (فیضی سرهندي، ۱۳۳۵: ۲۸۰).

کلمه گره‌بید در زبان فارسی ریشه ندارد و «این لغت بربری یا عربی است» (ابن‌خلف تبریزی، ۱۳۴۲: ۱۷۲) و براساس ضبط نادرست هندیان از «گره‌بید» معنی «بیدمشک» را برای آن تراشیده‌اند.

یکی از جنبش‌های فرهنگی مهم دوره صفویه، فرهنگ‌نویسی است که البته به حکومت صفوی ربط چندانی ندارد و بیشتر به حکومت گورکانیان هند مربوط است؛ یعنی علت عمده آن رواج زبان فارسی در هند و توجه سلاطین آن دیار به زبان و ادب فارسی است. اوج این نهضت به دوره شیخ ابوالفضل دکنی، وزیر اکبر شاه گورکانی مربوط است که به نثرهای بلیغ نویسندگان کهن توجه می‌کرد. نهضت فرهنگ‌نویسی در هند تا زمان تسلط انگلیسی‌ها بلکه تا مدتی بعد از آن ادامه داشت. هر چند این فرهنگها از عیب و نقص مبرا نیست، لغات را غلط خوانده‌اند؛ معانی را حدس زده‌اند و از این قبیل؛ اما حائز اهمیت فراوانی است و بویژه به دلیل ثبت و ضبط اشعار شاعران دوره صفویه و لغات و مصطلحات آن دوره اهمیت زیادی دارد (شمیسا، ۱۳۷۷: ۲۲۲).

در هیچ کدام از متون نثر فارسی، واژه «گره‌بید» وجود ندارد. در متون نظم هم در دیوان ابن یمین فریومدی یک بار و در دیوان اوحدی مراغه‌ای چهار بار «گره‌بید» آمده است. بحث تصحیح دوباره دیوانهای ابن یمین و اوحدی مراغه‌ای در این مقاله نمی‌گنجد.

دیوان اوحدی به تصحیح سعید نفیسی تصحیحی انتقادی به شمار نمی‌آید؛ زیرا تصحیح علمی و انتقادی باید بر پایه کهن‌ترین و معتبرترین دستنویس‌هایی که درست‌ترین آنها نسخه اساس قرار می‌گیرد از کاستی‌ها پیراسته، و نیز اختلاف همه نسخه بدلها با راستی و درستی و امانتداری در پانوشتها یاد شود (خانی حبیب آبادی، ۱۳۹۸: ۳۷).

اگر بنا به فرض؛ صورت این دو کلمه «گره» و «بید» در این پنج بیت درست ضبط شده باشد از معنی بیت به نظر می‌آید که در این ابیات، گره‌ای که روی بید نشسته، منظور

_____ معرفی نسخه خطی گنجینه راز با تأملی در سه بیت از خمسه نظامی در این نسخه و مقایسه آن با ... است نه گربه بید.

در اینجا پنج بیت مورد نظر آمده است:

سر برآورد از کمینگه گربه بید از بهر صید چون همی ببیند که پای بط برآمد از چنار
(ابن یمین فریومدی، ۱۳۴۴: ۵۵۰)
گربه بید بر دریچه شاخ پنجه بگشود و در شکار آمد
(اوحدی مراغه‌ای، ۱۳۴۰: ۲۷۰)
چون گربه بید خوانش آراسته دید سر بر زد و بوی برد و چنگال گشاد
(همان: ۴۳۹)
شب غنچه از آن نواله بر شاخ آویخت تا گربه بید باز بویی نبرد
(همان: ۴۴۰)
برشاخ چو بو برد که گل برگی خاست دی گربه بید پنجه بگشود ز هم
(همان: ۴۴۷)

به نظر می‌آید «گربه بید» ساخته فرهنگ‌نویسان هندی است و پایه و اساسی ندارد. در فرهنگها فقط در مدارالفاضل، مؤیدالفضل و برهان قاطع آمده است (رک فیضی سرهندی، ۱۳۳۵: ۲۸۰ نیز لاددهلوی: ۴۴/ب نیز ابن‌خلف تبریزی، ۱۳۴۲: ۱۷۲). در این فرهنگها با قلب و ابدال در «بیدموش»، «بید مشک» را به وجود آورده، و سپس «گربه بید» را آفریده‌اند.

نتیجه

۱. اویس رستم‌داری عالم مسلط به زبان عربی و فارسی در روزگار صفویه است. وی در عصری که شعر کلاسیک و پرمایه ایرانی کمرنگ شده بود، احیای آن را ضروری دانسته است. در روزگاری که عریضه‌نویسان جولان می‌دادند، رستم‌داری برای یادآوری علوم عقلی و فلسفه ایرانی به شرح قصایدی از ناصر خسرو همت گماشته است. رستم‌داری با شرح ابیاتی از نظامی به بیان زیبایی کلام و ظرافت بی‌نظیر شعر فارسی پرداخته است. شرح رستم‌داری مانند شروع دستگردی و ثروتیان است. صورت ظاهری برخی ابیات در نسخه گنجینه راز با ضبط‌های موجود تفاوت دارد.

۲. در مصرع دوم بیت اول «سلسله‌ها ساخته» صحیح است. «سلسله‌ها» مطابق نسخه رستم‌داری و «ساخته» صحیح است که در ظهورالاسرار قوام بلخی آمده است. تذرو پرنده‌ای ضعیف اما از درآج بزرگتر است. سرخی خون تذرو و چنگال سرخ درآج

معروف است. در درگیری درآج با تذرو، چنگال سرخ رنگ درآج به خون تذرو آغشته شده است. در درگیری در اثر حرکت‌های غیر ارادی این دو پرنده روی زمین نرم سلسله‌هایی به وجود می‌آید یا ساخته می‌شود. در منابع کهن از عاشق بودن تذرو یا درآج سخن به میان نیامده است. تنها منبع مثنوی که به رغبت تذرو به سرو اشاره کرده است فرهنگ انجمن‌آرای ناصری است. در یک بیت از منوچهری دامغانی نیز آشکارا تذرو را عاشق سرو دانسته است؛ اما به سه دلیل می‌توان گفت که هیچ گونه رابطه عاشقانه‌ای بین تذرو و سرو نیست: اول اینکه در ابیاتی که در قالب مثنوی است، تذرو و سرو بنا به ضرورت و کمبود قافیه با هم آمده است. دوم اینکه در بعضی ابیات که سرو و تذرو با هم آمده، سرو یا تذرو اسم شخص است و سوم اینکه در بیشتر ابیاتی که سرو و تذرو با هم آمده است، شاعر به طرز راه رفتن، زیبایی پره‌های تذرو و ضعف بودن تذرو اشاره می‌کند. ناگفته نماند که ابیاتی هم هست که شاعر پرنده‌گان دیگر مانند بلبل و قمری را روی سرو گذاشته است.

۳. آنچه در مصرع دوم بیت نظامی آمده فعل مرکب «جفته نهادن» است که بین دو جزء فعل برای رعایت عروض فاصله افتاده است. در فرهنگ انجمن‌آرای ناصری و شواهد شعری ثابت شده که «جفته نهادن» به معنای «بدل نهادن و مبادله کردن» است.

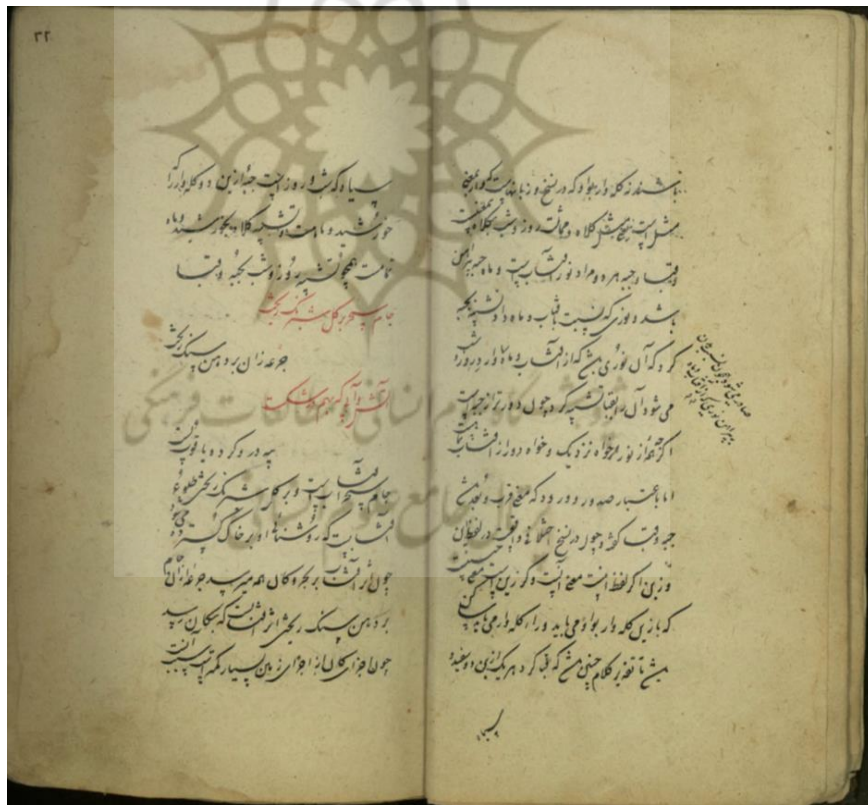
۴. ضبط و معنای «گره‌بید» در شرح دست‌گردی ناصحیح است. «گره‌بید» در هیچ یک از متون مثنوی و منظوم کهن فارسی وجود ندارد. «گره‌بید» فقط در مدارالافاضل سرهندی و مؤیدالفضلا لاد دهلوی آمده و به پیروی از این دو ابن‌خلف تبریزی نیز در برهان قاطع آورده است. گره‌بید در زبان فارسی ریشه ندارد و بی‌معنی است. در مصرع اول مطابق رستم‌داری «گریه بیدانجیر کرده» و در مصرع دوم همان‌گونه که دست‌گردی آورده، «سرشکش» صحیح است. به نظر می‌آید معنی بیت این است که از قامت او دانه‌های اشکش که به درشتی دانه بیدانجیر شده است، روان بود

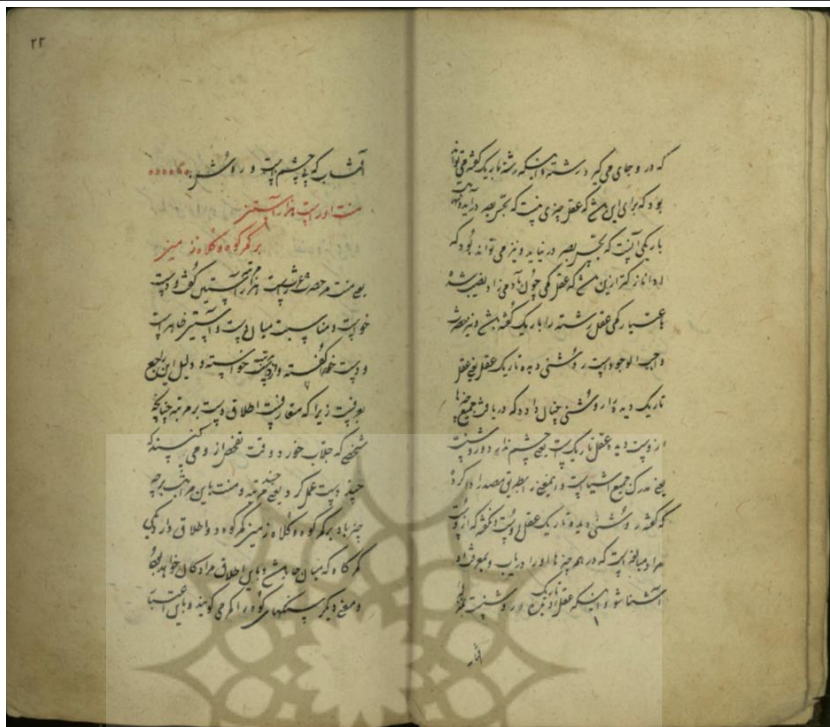
پی‌نوشتها

۱. در فرهنگ تحفه‌الغرائب (طبری، ۱۳۹۱: ۲۶۲)، فرهنگ لاروس (جر، ۱۳۹۱: ۵۵۰)، کنز اللغات (ابن معروف: ۵۳۷) در المحکم و المحيط الأعظم (ابن سیده: ۳۲۱)، المخصص (همان: ۱۶۰)، لسان اللسان (مهنا: ۲۷۵)

۲. برهان قاطع (ابن‌خلف تبریزی، ۱۳۴۲: ۵۷۸)، فرهنگ رشیدی (تتوی، ۱۳۳۷: ۵۱۸۱)، بحر الفضائل

_____ معرفی نسخه خطی گنجینه راز با تأملی در سه بیت از خمسة نظامی در این نسخه و مقایسه آن با ...
 فی منافع الافاضل (قوام بلخی: ۱۳۶/الف)، فرهنگ نوبهار (تبریزی خیابانی، ۱۳۴۸: ۲۷۸)، غیاث
 اللغات (رامپوری، ۱۳۶۳: ۲۵۴)، مؤید الفضلا (لاد دهلوی: ۸۸/ب).
 ۳. مدار الافاضل (فیضی سرهندی: ۱۳۳۵: ۲۸۰)، خزائن الملوک (شمس‌الدین احمد، ۱۳۸۷: ۱۹۷)، ذخیره
 خرمشاهی (جرجانی، ۱۳۹۱: ۳۵۷)، اکسیر اعظم (ناظم جهان، ۱۳۸۷: ۱۱۹)، اغراض الطیبه و
 المباحث العلائیه (جرجانی، ۱۳۴۵: ۶۹۸-۵۱۲)، زادالمسافرین (شریف، ۱۳۸۷: ۱۳۳)، طب اکبری
 (شاه‌ارزانی، ۱۳۸۷: ۹۹۶-۸۵۸)، خلاصه‌الحکمه (عقیلی علوی شیرازی، ۱۳۸۵: ۱۷۵)، برهان‌رسا
 (اعتماد الاطبا، ۱۳۸۶: ۲۳۷) و جامع‌الفوائد (یوسفی هروی، ۱۳۸۲: ۸۹).
 ۴. مقاله «بررسی و نقد دو نسخه مصحح از دیوان ابن یمین فریومدی و ضرورت تصحیح مجدد آن» از
 زهرا نصیری که در مجله پژوهش‌های نظم و نثر فارسی در سال ۱۳۹۶ به چاپ رسیده و مقاله
 «بایستگی تصحیحی نو از اوحدی مراغه‌ای» از علی خانی حبیب آبادی که در فصلنامه علمی کاوش
 نامه در سال ۱۳۹۸ چاپ شده است.

فهرست منابع

- ابن خلف تبریزی، محمد حسین؛ (۱۳۴۲) برهان قاطع؛ به اهتمام محمد معین؛ تهران: به سرمایه کتابفروشی سینا.
- ابن سیده، علی بن اسماعیل؛ (بی تا) المحکم و المحيط الأعظم؛ ج ۷، تحقیق عبدالحمید هندولی، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- _____؛ المخصص؛ ج ۸، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن معروف، محمد بن عبدالخالق؛ کنز اللغات (عربی - فارسی)؛ با تصحیح رضا علوی نصر؛ تهران: مکتبه المرتضویه، قرن ۸.
- ابن یمین فریومدی؛ (۱۳۴۴) دیوان اشعار ابن یمین فریومدی؛ به تصحیح و اهتمام حسین علی باستانی؛ تهران: کتابخانه سنایی.
- اشرف مازندرانی، محمد سعید بن محمد صالح؛ (۱۳۷۳) دیوان اشرف مازندرانی به کوشش محمد حسن سیدان، تهران: بنیاد موقوفات ایرج افشار.

۸۰

فصلنامه پژوهشهای ادبی سال ۲۰، شماره ۸، زمستان ۱۴۰۲

_____ معرفی نسخه خطی گنجینه راز با تأملی در سه بیت از خمسة نظامی در این نسخه و مقایسه آن با ...
 اعتمادالاطبا، حسین؛ (۱۳۸۶) برهان رسا (مقامع رشیق لمنکری طب العتیق)؛ تهران: مؤسسه نشر
 شهر.
 انوری، اوحدالدین محمد؛ (۱۳۷۶) دیوان انوری؛ با مقدمه سعید نفیسی؛ به اهتمام پرویز بابایی؛
 تهران: انتشارات نگاه.
 اوحدی مراغه‌ای؛ (۱۳۴۰) کلیات اوحدی مراغه‌ای؛ با تصحیح سعید نفیسی؛ تهران: انتشارات
 امیرکبیر.
 بیلقانی، مجیرالدین؛ (۱۳۵۸) دیوان مجیرالدین بیلقانی؛ تصحیح و تعلیق محمد آبادی؛ تبریز:
 انتشارات مؤسسه تاریخ و فرهنگ.
 تاج‌بخش، احمد؛ (۱۳۷۸) تاریخ صفویه؛ شیراز: انتشارات نوید.
 تبریزی خیابانی، محمد علی؛ (۱۳۴۸) فرهنگ نوبهار؛ تبریز: کتابفروشی نوبهار فیضی.
 تنوی، عبدالرشید ابن عبدالغفور؛ (۱۳۳۷) فرهنگ رشیدی؛ به تصحیح محمد عباسی؛ تهران:
 کتابفروشی بارانی.
 جر، خلیل؛ (۱۳۹۱) فرهنگ لاروس (عربی به فارسی)؛ حمید طیبیان؛ تهران: انتشارات امیر
 کبیر.
 جرجانی، اسماعیل بن حسن؛ (۱۳۹۱) ذخیره خرمشاهی؛ ج ۱۰، قم: مؤسسه احیاء طب طبیعی.
 _____؛ (۱۳۴۵) اغراض الطبیبه و المباحث العلائیه؛ تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
 حافظ؛ (۱۳۷۴) دیوان حافظ؛ تهران: نشر سروش.
 خانی حبیب آبادی، علی؛ (۱۳۹۸) بایستگی تصحیحی نو از دیوان اوحدی مراغه‌ای؛ فصلنامه
 علمی کاوش نامه، ص ۱۶۳-۱۳۱.
 درایتی، مصطفی؛ (۱۳۹۰) فهرست‌گان نسخ خطی ایران (فنخا)؛ ج ۱، ۱۰ و ۲۷، تهران: کتابخانه
 موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی.
 _____؛ (۱۳۸۹) فهرست دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، ج ۱، ۳ و ۸، تهران: کتابخانه
 موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی.
 رامپوری، غیاث الدین محمد؛ (۱۳۶۳) غیاث اللغات؛ به کوشش منصور ثروت؛ تهران: انتشارات
 امیرکبیر.
 رستم‌داری، اویس بن غیاث الدین محمد؛ (۱۳۹۶) گنجینه راز؛ شیراز: کتابخانه فارس، نسخه خطی،
 قم: نشر مجمع ذخائر اسلامی (تاریخ چاپ عکس نسخه).
 _____؛ (تاریخ کتابت ۱۰۵۶) شیراز: کتابخانه علامه طباطبایی، شماره ثبت ۱۶۹۹. نسخه
 خطی.
 _____؛ (بی تا) تهران: کتابخانه ملی، شماره ثبت: ۲۰۲۰۶. نسخه خطی.

- _____؛ (تاریخ کتابت ۱۰۷۵ ق) تهران: کتابخانه مجلس، شماره ثبت: ۸۷۳۷۳. نسخه خطی.
- _____؛ (تاریخ کتابت ۱۲۴۸ ق) تهران: کتابخانه دانشگاه تهران، شماره ثبت: ۸۵۴۸/۱. نسخه خطی.
- _____؛ (تاریخ کتابت ۱۲ ق) قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، شماره ثبت: ۱۷۹۵۴. نسخه خطی.
- ریپکا، یان؛ (۱۳۸۳) تاریخ ادبیات ایران؛ با همکاری اوتاکار کلیما، ورا کویپچکوا و ... با ترجمه ابوالقاسم سرّی، تهران: انتشارات سخن.
- ساجدی، علی؛ (۱۳۹۳) آرایش کلام در شعر نثاری تونی؛ نشریه زیبا شناسی ادبی، اراک: ش ۱۸، ص ۱۴۴-۱۲۵.
- سنایی غزنوی، ابوالمجد مجدود بن آدم؛ (۱۳۸۲) حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه (فخری نامه)؛ به تصحیح و با مقدمه مریم حسینی؛ تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- سیف فرغانی؛ (۱۳۶۴) دیوان سیف فرغانی؛ با تصحیح و مقدمه ذبیح الله صفا؛ چ چهارم، تهران: انتشارات فردوسی.
- شاه‌ارزانی، محمد اکبر ابن محمد؛ (۱۳۸۷) طب اکبری؛ با تحقیق مؤسسه احیاء طب طبیعی و سفارش مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی؛ ج ۲، قم: ناشر جلال الدین.
- شریف، محمد مهدی بن علی نقی؛ (۱۳۸۷) زاد المسافرین؛ با تحقیق مؤسسه احیاء طب طبیعی و سفارش مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی؛ قم: ناشر جلال الدین.
- شمس‌الدین احمد؛ (۱۳۸۷) خزائن الملوک؛ با مقدمه محمد مهدی اصفهانی؛ تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران.
- شمیسا، سیروس؛ (۱۳۷۷) سبک‌شناسی نثر؛ تهران: نشر میترا.
- صفا، ذبیح‌الله؛ (۱۳۶۴) تاریخ ادبیات ایران؛ پایان قرن هشتم تا اوایل قرن دهم. چ سوم. تهران: انتشارات فردوس.
- _____؛ (۱۳۶۹) از آغاز عهد اسلامی تا دوره سلجوقی. چ هفتم. تهران: انتشارات فردوس.
- طبری، محمد بن ایوب؛ (۱۳۹۱) تحفه الغرائب؛ تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- عطار، محمد بن ابراهیم؛ (۱۳۸۲) خسرونامه عطار نیشابوری؛ با مقدمه فرشید اقبال؛ تهران: مؤسسه فرهنگی اندیشه گستر.
- عقیلی علوی شیرازی، محمد حسین بن محمد هادی؛ (۱۳۸۵) خلاصه الحکمه؛ با تصحیح اسماعیل ناظم؛ ج ۳، قم: مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل.

_____ معرفی نسخه خطی گنجینه راز با تأملی در سه بیت از خمسه نظامی در این نسخه و مقایسه آن با ...
 عوفی، محمد؛ (۱۳۶۱) لب‌الالباب؛ به اهتمام دوره‌هاید براون؛ ترجمه محمد عباسی؛ تهران: کتابفروشی فخررازی.
 فردوسی، ابوالقاسم؛ (۱۳۹۸) شاهنامه فردوسی؛ براساس نسخه مسکو؛ تهران: انتشارات نیک فرجام.
 فیضی سرهندی، الله‌داد؛ (۱۳۳۵) مدارالافاضل؛ به اهتمام محمد باقر؛ ج ۲، لاهور.
 قاضی ابراهیم؛ (تاریخ کتابت ۱۰ ه.ق) شرح مخزن الاسرار؛ تهران: کتابخانه مجلس، نمره مسلسل: ۶۴۸۸۰. نسخه خطی.
 قوام بلخی، محمد؛ (۸ ه.ق) ظهورالاسرار؛ تهران: کتابخانه مجلس، نمره مسلسل: ۴۵۵۹۴۰، چاپ سنگی.
 _____؛ (تاریخ کتابت ۱۱ ه.ق) بحر الفضائل فی منافع الافاضل؛ بخش یکم، تهران: کتابخانه مجلس، نمره مسلسل: ۶۶۷۷۵، نسخه خطی.
 قوجه‌زاده، علی‌رضا؛ (۱۳۸۹) شروح مخزن الاسرار؛ آینه میراث، شماره ۲۵، ص ۲.
 لاد دهلوی، محمد؛ (تاریخ کتابت ۱۲ ه.ق) مؤیدالفضلا، تهران: کتابخانه مجلس، نمره مسلسل: ۷۹۰۸۱. نسخه خطی.
 مایل هروی، نجیب؛ (۱۳۶۹) نقد و تصحیح متون (مراحل نسخه‌شناسی و شیوه‌های تصحیح نسخه‌های خطی فارسی)، مشهد: نشر میقات.
 متینی، جلال؛ (۱۳۶۴) سرو و تدرؤ؛ پایگاه اینترنتی ایران نامگ، ش ۳، س ۳ بهار، کانادا: تورنتو.
 مختاری غزنوی، عثمان بن عمر؛ (۱۳۹۱) دیوان عثمان مختاری به اهتمام جلال الدین همایی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
 منوچهری دامغانی؛ (۱۳۴۵) دیوان منوچهری دامغانی؛ به تصحیح محمد دبیر سیاقی، چ چهارم، تهران.
 مهنا، عبدالله علی؛ (بی‌تا) لسان اللسان؛ تهذیب لسان العرب، بیروت: دارالکتاب العلمیه.
 ناصر خسرو، ابومعین؛ (۱۳۸۷) دیوان ناصر خسرو؛ به اهتمام نصرالله تقوی؛ مقدمه و شرح حسن تقی‌زاده؛ با تصحیح مجتبی مینوی؛ تهران: معین.
 ناظم جهان، محمداعظم؛ (۱۳۸۷) اکسیراعظم؛ با مقدمه محمد مهدی اصفهانی؛ ج ۱، تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران، مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی.
 نثاری تونی؛ (۱۳۹۶) دیوان نثاری تونی؛ با مقدمه و تصحیح محمد باقر یاحقی و کوشش و ویرایش محمد جعفر یاحقی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

- نظامی گنجوی؛ (۱۳۸۶) *خمسه نظامی گنجوی*؛ براساس نسخه وحید دستگردی؛ به کوشش سعید حمیدیان؛ چ ۳، تهران: نشر قطره.
- _____؛ (۱۳۷۸) *خسرو و شیرین*؛ براساس نسخه وحید دستگردی؛ به کوشش سعید حمیدیان؛ چ ۳، تهران: نشر قطره.
- _____؛ (۱۳۸۸) *مخزن الاسرار*؛ براساس نسخه وحید دستگردی؛ به کوشش سعید حمیدیان؛ چ ۱۲، تهران: نشر قطره.
- _____؛ (۱۳۹۰) *خسرو و شیرین*؛ تصحیح برات زنجانی؛ چ ۲، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- _____؛ (۱۳۷۸) *مخزن الاسرار*؛ براساس نسخه وحید دستگردی؛ به کوشش سعید حمیدیان؛ چ ۵، تهران: نشر قطره.
- _____؛ (۱۳۸۶) *خسرو و شیرین*؛ تصحیح بهروز ثروتیان؛ تهران: انتشارات امیرکبیر.
- _____؛ (۱۳۸۹) *مخزن الاسرار*؛ بر اساس نسخه وحید دستگردی؛ به کوشش سعید حمیدیان؛ چ ۲، تهران: نشر قطره.
- وفایی، حسین؛ (۱۰ ه.ق) *فرهنگ فارسی یا وفایی*؛ با مقدمه جعفر شهیدی؛ تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- هاتف اصفهانی؛ (۱۳۶۲) *کلیات هاتف اصفهانی*؛ با تصحیح محمد عباسی؛ تهران: کتابفروشی فخرآزی.
- هدایت، رضا قلی بن محمد هادی؛ (بی‌تا) *فرهنگ انجمن آرای ناصری*؛ تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- هندوشاه نخجوانی، محمد؛ (۲۵۳۵) *صحاح الفرس*؛ زیر نظر احسان یارشاطر؛ بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- یوسفی هروی، یوسف بن محمد؛ (۱۳۸۲) *طب یوسفی موسوم به جامع الفوائد*؛ با مقدمه محمد مهدی اصفهانی؛ تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران، طب اسلامی و مکمل.
- منابع اینترنتی**
سایت کتابخانه ملی
سایت کتابخانه و موزه مجلس شورای اسلامی